

ВСТЪПЛЕНИЕ

Днес комунистическият експеримент изглежда (поне за нашата част от света и за младите поколения) безвъзвратно минало, към което са възможни два погледа. Единият търси последиците, травмите и дълбоките течения от този период, продължаващи да се чувстват в сегашното ни битие. Другият го разглежда като затворен отрязък от историческото време и така по-добре очертава монументалния мащаб на един от символите на ХХ век. За тази гледна точка комунизмът е изчезнал вид, преминал през всички фази на еволюцията от раждането до апогея, дегенерацията и колапса. Той представлява интерес сам за себе си, а въпросите, които повдига, са тези, възникващи при всяко значимо обществено инженерство – как и защо са се случвали събитията, каква е тяхната механика, кои са мотивите на победените. При подобна постановка се приема, че опитът е приключил, че възможностите за по-нататъшни модификации или развитие са изчерпани, а последиците не са от интерес. На следващите страници е възприета втората перспектива¹, фокусирана върху два специфични проблема: начина на управление на паричните потоци и усилията за макроикономическа стабилизация през българските тоталитарни години.

Общите принципи на комунистическата парична система са вече сравнително добре изяснени. Стилизирано и съвсем сбито, със задна дата, те могат да бъдат скицирани в рамките на един параграф. В тази икономика парите до голяма степен са лишени от изконните си свойства, като, вместо чрез свободни цени на стоките, труда, капитала и валутата, обемът на предлагането се регулира (при фиксирани цени) посредством планиране на натуре и/или спонтанно възникващи дефицити. Хиперцентрализираната и опростена до крайност финансова система е организирана около *монобанката*², която съвместява задачите на емисионен институт, на единствена кредитираща централа, на резервоар на спестяванията и валутните резерви и на разплащателен център в конвертируема валута. При тази система класическите инструменти и функции на паричната политика губят своя смисъл. Търсенето на пари не е резултат от решенията на свободни потребители и инвеститори, а паричното предлагане не се управлява с помощта на обичайната за

¹ За първата, която е типичната перспектива на *longue durée*, вж.: Аврамов, Румен. *Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало*. Т. I–III. С., Фондация „Българска наука и култура“ и Център за либерални стратегии, 2007.

² Термин, общоприет за обозначаване емисионните банки в системата на плановата икономика.

пазарната икономика двузвенна банкова система, включваща централната банка и автономни търговски банки. Монобанката (в непосредствена и постоянна връзка с плановете органи) се стреми директно да предопределя както търсенето, така и предлагането на пари. В тази институция кредитните и емисионните функции са напълно слети, а ограниченията пред прякото финансиране на бюджетните дефицити са премахнати. Предприятията са поставени в условия на „меки бюджетни ограничения“¹, което означава, че техните загуби и плановете им нужди от оборотни средства във всеки даден момент се покриват чрез автоматично отпускан кредит. Оттук хроничното натрупване на лоши дългове, периодично реструктурирани, опрощавани или погасявани от бюджета. Естествено, планиращите органи не са в състояние да предвидят, овладеят и проконтролират всичко, с което са натоварени, поради което в разширяващи се сегменти от икономиката започват да си пробиват път квази или напълно монетарни и ценови форми: появява се „сива икономика“ с по-„пазарни“ цени, постепенно се губи контрол върху работната заплата и движението на работната сила, възниква все по-открита инфлация, масовизира се паралелният валутен пазар с по-реален валутен курс. Цялата история на социалистическото реформаторство е опит тези процеси да бъдат примирени с монопола върху собствеността и върху политическата власт². Принципната невъзможност това да се случи води до добре известните периодични провали на реформите и до точно обратните на очакваните резултати – в действителност се гради една хибридна, противоречива и напълно неуправляема система. Особено съществено е, че икономиката – въпреки своята склонност към автаркия в рамките на социалистическия лагер – никога не е била напълно херметична. Тя е принудена да контактува с „външния“, капиталистическия свят, като в множащите се допирни точки между двата блока непрестанно възникват напрежения. Българското стопанство (а и тези на редица други комунистически държави) хронично генерира кризи по дълга си в конвертируема валута, решавани с подгръчни инструменти за макроикономическа стабилизация и (по правило) с палативната спешна подкрепа на Съветския съюз. През вто-

¹ Вж. Kornai, Janos. *The Economics of Shortage*. Amsterdam: North-Holland, 1980; Корнай, Янош. *Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма*. С., 1996; Kornai, Janos, Eric Maskin and Gerard Roland. Understanding the Soft budget Constraints. – *Journal of Economic Literature*, December 2003.

² Относно ограничеността на българското комунистическо реформаторство вж.: Иванов, Мартин. *Реформаторство без реформи. Политическата икономия на българския комунизъм 1963–1989*. С., Сиела, Институт за изследване на близкото минало и Институт „Отворено общество“ София, Поредица „Минало несвършено“, 2008. Разказът в настоящата книга е за същата тази ограниченост, разгледана през два частни „макроикономически“ казуса.

рата половина на 80-те години това вече не се оказва възможно, поради което последната криза се превръща в летална както за стопанския, така и за политическия режим. В крайна сметка икономиката на комунизма е постепенно разядена от непосредствения допир със световния пазар и от неговите косвени (но съвсем не по-маловажни) въздействия. Всички те налагат непосилни за централизираната система императиви, поставят на все по-сурово изпитание вродената ѝ скованост, пренасят модели на потребителско победение, които бавно и сигурно рушат склерозирания стопански механизъм. Финалът е познат: макар и неспособна да овладее тоталността на стопанското битие, старата власт се оказва напълно подготвена да организира (сред хаоса на неизбежната макроикономическа криза, съпровождаща срутването на комунизма) поединично спасяване на своята номенклатура и на нейното поколение, да трансформира политическото си господство в икономическо присъствие из зараждащия се втори български капитализъм...

Всяко схематично представяне носи риска от прекомерно опростяване живата тъкан на икономическото битие. Като утопичен и доктринерски идеен проект, социализмът в още по-голяма степен е подвластен на семпли интерпретации. Уместно е да се припомни, че дори преди окончателното му утвърждаване в стабилен световен политически режим, той се превръща в предмет на остър теоретичен дебат. Спори се (този спор е оставил дълбока следа в икономическата теория) дали е принципно възможно технократи (централният планиращ орган) *ex ante* – без „хаотичната“ намеса на пазара – да „калкулират“ равновесните цени, да оценяват параметрите на функцията за максимизиране на благосъстоянието и адресно да разпределят съответните задачи на всяко предприятие¹. Австрийската школа, в лицето на Лудвиг фон Мизес и Фридрих фон Хайек, отрича такава възможност, докато полският икономист Оскар Ланге (работил през 30-те години в САЩ, а след войната – в Полша и ООН) я защитава. По-късно, когато конфронтацията бе в пълен ход, черно-белият поглед към плановата икономика надделя, за да се издигне на Изток до официална гържавна доктрина. Идеологическата машина изгради стерилната и апологетичната конструкция на полу-

¹ Вж. Barone, Enrico. *The Ministry of Production in the Collectivistic State*. (1908) Reprinted in: *Collectivist Studies on the Possibility of Socialism*. F. A. Hayek, ed. London: Routledge. 1935; Mises, Ludwig von. *Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen*. (1920). Reprinted in: *Collectivist Studies...*, 1935; Hayek, F. A. *Economics and Knowledge*. – *Economica* 1937 4(13); Hayek, F. A. *Socialist Calculation The Competitive Solution*. – *Economica* 1940 7(26); Lange, Osar. *On the Economic Theory of Socialism*. New York: McGraw Hill, 1964; Bergson, Abram. *The Economics of Soviet Planning*. New Haven: Yale University Press, 1964; Bergson, Abram. *Essays in Normative Economics*. Cambridge: Harvard University Press, 1966.

тическата икономия на социализма, чието основно предназначение бе насаждането на манихейски представи за икономическия живот. А когато режимът рухна и историята окончателно даде право на Мизес и Хайек, махалоподобното публично говорене бе бързо завладяно от повърхностни ретроспекции към комунистическото минало.

Но въпреки превеса на схематичното отношение към комунистическата икономика, усилията тя да бъде разбрана по-дълбоко и по-нюансирано практически не са преставали приживе на режима. Всички те по един или друг начин се вглеждат във виртуалните форми на монетарното начало, کوшто „планът“ безуспешно се стреми да имитира или да потисне и кошто постоянно си пробиват път в деформиран вид. *Първите опити* за осмисляне на тези екзистенциални въпроси присъстват в днес звучащите наивистки писания на реформаторите от 60-те години. В българския им вариант те отразяват предимно интуиция за логическата и житейската противоречивост на съществуващия рег, а предлаганите решения са обречен побик за внасяне на пазарност в политически и икономически контекст, който органически я отхвърля¹. *Втора линия* на осмисляне тръгва от емпирията и от постепенното овладяване на по-формален (съответно по-геодеологизиран) аналитичен апарат. При цялата условност и суровост на наличната информация и още несигурното боравене със съвременния математическо-иконометричен инструментариум, трупащото се знание все пак очертава редица невралгични точки и навежда към (често не напълно добре осъзнати и/или свързани) доказателства за икономическата несъстоятелност на съществуващата система. У нас именно в това направление през 80-те години бяха произведени (предимно в областта на макроикономиката) серия смислени критични текстове², а в Съветския съюз на страниците на специализирани издания още от по-рано можеха да се прочетат – закодирани в неразбираем за широката публика технически жаргон – и фундаментални присъди над стопанския рег. Тези резултати обаче, с много малко изключения, остават настрана от теоретичните проби в Запад³: в критиката си те отстъпват на анализите, осъществява-

¹ Вж. например: Петров, Георги. *Стокови отношения и ценообразуване при социализма*. С., Наука и изкуство, 1969. Книгата представлява интерес и с разгромния предговор на Жак Аройо. Той е редактиран от напълно ортодоксални позиции и същевременно е „гаранцията“ за отпечатването на книгата.

² Вж. по-нататък: *(Де)стабилизацията / Последната криза: краят на 80-те / Визията на „критиците“*.

³ Вероятно най-известният пример на еднородност е приложението на теорията на линейното програмиране в изучаването на икономическите процеси. За приносите в тази област през 1975 г. Нобеловата награда за икономика си разделят съветският математик Леонид Канторович и американският икономист Тялинг Купманс.

ни в страни с богата предистория в реформаторството като Полша и Унгария. *Трети вектор*, внесъл обогатяващи нюанси в разбирането на комунистическата стопанска реалност, е погледът отвън. За няколко поколения икономисти на Запад „реалният социализъм“ е интелектуално предизвикателство, пораждащо едновременно скрито привличане, боязън и принципно отхвърляне. Той е трудно разбираем научен казус – във високата теория тече оживена дискусия около основите на марксизма, който дълги години след войната продължава дълбоко да инфилтрира общественото; без да е доминиращо направление, съветологията приобщава не едно респектабилно име¹, като *mainstream*² – теорията се опитва да обясни случващото се на Изток в концептуалните рамки на неокласиката; чисто прагматичният интерес в хода на студентата война освобождава ресурси за емпирични занимания под егидата на ЦРУ и на други институции, които правят многобройни опити за по-прецизно измерване на процесите, протичащи в комунистическия блок³.

И трите направления са вече минало. Към момента на падането на Берлинската стена постигнатите от тях резултати бяха сглобили една много по-богата картина от традиционните схематични представи за комунизма. Но в нея отсъстваше онази основна съставка на всяко историческо знание, която за тоталитарната система влиза в оборот само *post mortem*. Думата е за архивното наследство, представляващо напълно недостъпна територия по време на режима.

Днес това наследство е единственият източник, който е в състояние да прибнесе принципно ново знание (хипотези) за икономиката на комунистическия период. Колкото и трудно или частично да се отварят архивите отпреди 1989 г., през изтеклите години бяха усвоени значими неизследвани по-рано пространства. Историците се впуснаха в тях настървено, като натрупаните вече резултати с основание дадоха право да се заговори за „архивна революция“, т.е. за различно осмисляне на много от битуващите шаблони, за поставяне по различен начин на ста-

¹ Съвсем неизбирателно ще спомена само Фридрих фон Хайек, Лудвиг фон Мизес, Абрам Бергсън, Саймън Кузнец, Александър Гершенкрон, Алек Ноув...

² Под *mainstream* тук разбирам знанието, произвеждано във водещите изследователски центрове, обнародвано в реферирани научни списания и следващо естествения ход на развитие чрез кристика и смяна на водещи парадигми. В днешно време ядрото на понятието е най-общо свързано с неокласическото направление в икономическата теория, като обхваща множество конкуриращи се научни школи, които признават фундаменталните принципи на неокласиката. В конкретния контекст с *mainstream* обозначавам най-вече гледната точка на теорията на общото равновесие.

³ За резултатите от тези изследвания вж.: Рангелова, Росица. *България и Европа. Икономически растеж през XX век*. С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2006.

ри въпроси¹. Запазените документи внасят важни нови нюанси и разнообразие: открояват се характерни лица и типаж, очертава се по-фина периодизация, излизат наяве скрити институционални и персонални конфликти, систематизират се използваните инструменти, картират се постоянно изплъзващият се контрол над икономиката и появата на виртуални („подземни“, „сиви“) монетарни форми. Новооткритият материал не преобръща непременно едрите контури на известните ни обяснения. Той често се оказва и разочароващ. Но благодарение на него формулирането на хипотези става значително по-свободно, а тяхната проверка (както и на битубащите в миналото) е по-надеждна, тъй като стъпва върху плътна историческа фактология, а не на косвени и абстрактни симптоми.

Настоящият текст се вписва в стихийната и фрагментарна „българска архивна революция“², по-конкретно в нейното икономическо измерение. Проникването в тази материя стана възможно едва с отварянето на редица ключови архиви през последните години. Най-важните от тях са фондовете на Българска народна банка (БНБ)³, Партийният архив, фондовете на Министерския съвет и донякъде на Българска външнотърговска банка (БВБ)⁴. По различни причини (вкл. немарливост, неза-

¹ Вж. Gregory, Paul and Mark Harrison. Allocation under Dictatorship: Research in Stalin's Archives. – *Journal of Economic Literature*, September 2005. Статията обобщава новото познание за комунистическата икономика, натрупано при изследването на архивите от сталинската ера в съветската история. Обширната ѝ библиография е много добър ориентир из литературата, посветена на икономиката на комунизма.

² Поредицата *Минало нествършено* на Института за изследване на близкото минало е принос именно в тази насока. Тя за първи път вкарва в оборот некосвени пластове от архивното наследство на комунизма, като надгражда познание и добавя интерпретации към документалните изследвания от последните години.

³ Вж. *Българска народна банка. Сборник документи*. Т. I–IV. Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите при Министерския съвет и Българска народна банка. 1998–2004. В напреднала фаза на подготовка е публикуването на последния, пети том архивни документи за БНБ. Той ще обхване архиви за банката от периода 1948–1990 година. Представянето им стана възможно едва след като през 1999 г. БНБ разсекретил депозирани в ЦДА фондове и въведе забележително либерален режим (срок на отваряне от само десет години) за достъп до тях. Много от цитираните по-нататък документи ще бъдат изцяло поместени в предстоящото издание.

⁴ В ползваемата част от архива на БВБ (намиращ се в ЦДА) е депозирана значителна по обем техническа документация, свързана с договори за заем с частни кредитори, акредитивни досиета по ползвани кредити, досието по задължения към банките на СИВ в Москва, данни за стокови кредитни линии и за финансови кредити. Там са налице също справки и документи по външния дълг от периода на преговорите по неговото уреждане след мораториума от март 1990 година.

интересованост и слаба квалификация) все още не са публично достъпни значителни масиви на Министерството на финансите, на Държавния комитет по планиране и на други важни стопански ведомства. Тяхната открита част и попагналата в други ведомствени архиви документация обаче показват, че вероятно там не се съдържа качествено различна информация. Основният изворов материал в книгата идва от БНБ¹ – не само най-отворената към миналото си институция, но и главен протагонист в разглежданите събития.

Нека отбележа, че в официално отворените фондове интересуваният се читател продължава инцидентно да се натъква на останали засекретени документи или на такива, чието ползване на практика е възпрепятствано по неписани съображения и правила. Почти излишно е да се споменава, че в различни моменти въпросните масиви са прочиствани, че в тях не са предавани ключови текстове или че много от най-важните решения просто не са оставяли писмена следа².

Следващите страници не разглеждат през статистически индикатори и парични агрегати онова, което – до голяма степен условно – е наричано „монетарна политика“ на комунистическия режим. Целта е друга – през конкретиката и посланието на документите да се пренесат привкусът на атмосферата, логиката на мисленето и механиката на действията в тази област. Избрани са няколко сюжета, в които се пречупват основни парични проблеми на системата. Първият е за кредитирането на икономиката, осъществявано под прекия или косвен контрол на монобанката. Вторият докосва управлението на паричното предлагане и свързаните с него разбирания за причините и проявленията на инфлацията при комунизма. Трети сюжет проследява опитите за макроикономическа стабилизация след възникването на дълбоки външни неравновесия. Интересът е към реакцията на властите при дълговите кризи от края на 50-те–началото 60-те и от края на 80-те години, където се пресичат множество проблеми на възприетия паричен режим³. Доколкото в много отношения приложените мерки постигат обратен

¹ Архивът се състои от документите във ф. 132 и ф. 132с. на ЦДА. Фонд 132 включва достъпните отпреди септември 1999 г. документи. Фонд 132с. съдържа разсекретените след тази дата. Годишните отчети на банката, по свидетелство на нейния бивш председател Васил Коларов, са разпространявани в 30–40 екземпляра. Те са включени във фонд 132с., но днес могат да бъдат ползвани и в библиотеката на БНБ.

² За отношението ми към потенциала на архивите като извор на достоверно и изчерпателно икономическо знание за миналото вж.: Аврамов, Румен. *Комуналният капитализъм...* Т. I. („Встъпителни бележки“).

³ Тук е неизбежно известно препокриване с описани другаде събития. (Вж. Вачков, Даниел и Мартин Иванов. *Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика*. С., Села, Институт за изследване на

ефект, съответният раздел (а и цялата книга) е посветен на икономическата (де)стабилизация при българския комунизъм. Накрая, единствено архивите позволяват да се развие сюжетната линия за *раздвоеното мислене*. От една страна, то се проявява в разминаването между някогашното официално публично говорене и излизащото наяве през прехода на книгата цинично мислене на върхушката, разполагаща с информация за реалното състояние на нещата. От друга, документите дават възможност да се съпоставят вижданията на „информираните“ управляващи с гледната точка и разсъжденията на „критичните икономисти“ от онези години – да се установи дали и доколко по-смелите и дълбоки (също и по-умозрителни) анализи предлагат по-смислени решения от тези на „знаещите“, но интелектуално и политически обременени технократи във властта. А възгледите на едните и на другите могат да се сравнят с еталона на икономическата *mainstream*-теория, от която и двата типажа са малко или много отдалечени. Цялото това упражнение е най-меродавно за финалната фаза на режима (втората половина на 80-те години), когато критичният тон бе значително по-висок и открит, а самото развитие на икономическата обстановка така или иначе налагаше формулирането на някаква стабилизационна стратегия.

Желанието да се извлече максимумът от архивното наследство „в себе си“ съзнателно ме отклони от подробна работа със съществуващите исторически и икономически проучвания по разглежданите проблеми¹. Позоваването на тази литература е сведено до съвсем ограничен брой заглавия. Изключение правят връзките с други публикации от поредицата *Минало несвършено*, чрез които бих искал да подчертая цялостта на този важен проект.

Мястото на текста става по-ясно, ако се направят няколко предварителни уточнения.

Преди всичко той се вписва изцяло в „тоталния“ поглед на „Комуналният капитализъм“ към българската стопанска история. В известен смисъл става дума за неговата „липсваща глава“, онази, която по различни съображения не можеше да се вмести в ретроспекция, ориентирана основно към епохата отпреди 1944 година. Общата платформа на

близкото минало и Институт „Отворен общество“ София, Поредица „Минало несвършено“, 2008; Иванов, Мартин, Даниел Вачков и Цветана Тодорова. *История на външния държавен дълг на България, 1878–1990* (подготвяна за печат).) Те обаче са изследвани от различна гледна точка.

¹ Поради характера на поставения въпрос, изключение в това отношение прави последният раздел (вж. *(Де)стабилизацията / Последната криза: краят на 80-те / Визията на „критиците“*).

двете книги обяснява множеството препратки към „комуналността“¹, чиято особена и пределна еманация е именно тоталитарната система².

Съвпада също формата на икономическа есеистика и „документална икономика“. Изложението отново не е систематична хроника на разглеждания период и/или изчерпателно проучване на определени архивни фондове. В него отсъстват подробни, подредени в линейното време летописи и стремеж да бъдат изведени на преден план всички действащи лица в интригата на историческото действие. Разказът отново (съзнателно) приема фрагментарен вид, изтъкан е от серия *типични* казуси, даващи път на принципите и възплачващи същината на проблемите.

Наред с това характерът на материята и поставените задачи придават определени особености. След по-обемистия опус не се налага повтаряне на направените изводи относно философията на икономическото ни минало, нито ново проникване в неговите културни пластове. Тук преобладава коментираната илюстрация, като желанието е да се предадат атмосферата и духът на фрагменти от стопанското измерение на делничния, „обикновения комунизъм“. Проблематиката е по-„техническа“ и тясно професионална. Когато към това се прибавят нарочно подобрените дълги извадки от документи, редактирани в непривлекателните си език и стилистика на времето, е обяснимо защо в самия материал са заложени трудно преодолими монотонност и скука. Но смятам, че тъкмо те носят немалък дидактичен потенциал. На помладите поколения е непонятна икономическата механика на комунизма, а много често нищо не показва по-добре абсурда на системата от това, тя да бъде оставена сама (през разточително възпроизведени документи) пространно да излага начина си на мислене.

Целта на текста се различава от тази на появилите се напоследък журналистически разследвания, поглеждащи към архивното икономическо наследство на комунизма³. Те използват значителен обем истори-

¹ С тази метафора обобщавам антитезата на *либералното*, многопосочните сили, работещи срещу конкурентния пазар, всички начала (държавно, групово, колективистично, корпоративно, партийно, кланово, престъпно...), които подкопават „автентичния“ капитализъм.

² Дори когато тритомникът не е изрично цитиран, всички позовавания на до-комунистическите времена препращат към конкретни сюжети и обобщения, развити в него.

³ Вж. Христов, Христо. *Тайните фалити на комунизма. Истината за краха на българския социализъм в секретните архиви на дело № 4/1990 за икономическата катастрофа*. С., Сиела, 2007 (регица от документите по това дело са от все още секретния по време на разследването – но днес вече открит – архив на БНБ); Христов, Христо. *Империята на задграничните фирми*. – *Дневник*, 18–28 февруари 2008.

чески извори, но покрай описаните безспорно важни персонални траектории, институционални схеми и пикантни „афери“ губят (по-често изобщо не притежават) мащаб и макроикономическа перспектива. Така например в тях може да се твърди, че 900 млн. дол. инвестирани в загранични фирми в течение на 30 години е огромна сума, когато всъщност става дума за не особено голям поток, представляващ незначителна част от привлечените заемни средства. Или прехласнато да се говори за „огромните“ 15 % печалба от гържавната контрабанда, тогава когато този факт говори не за замах, а точно обратното – за некадърност на българските чиновници, извлечали подобен доход от дейност, която едва ли си струва да се предприема при доходност (да кажем) под 50 процента.

Изобщо, въпреки очакванията (оправдани само отчасти) сензациите и поразителните находки не са най-значимият резултат на „архивната революция“. По-важно е, че тя изважда на показ от небитието една система на мислене и на действие, която е вътрешно цялостна, по своему „рационална“ и същевременно дълбоко неразумна в основанията си. Неведнъж е отбелязвано, че уловка в използването на архивите на комунизма е изследователят да се плъзне по тяхната критичност, неволно да възприеме гледната им точка¹. Макар по-нататък широко да се опирам върху критичните документи на режима, смятам, че да се избегне този капан е възможно. Това, което архивите разкриват, е, че самата визия на комунизма не е монолитна, съществуват множество, не една, негови гледни точки. А основна „самозащита“ е превръщането в сюжет на книгата именно ограниченията в критичната саморефлексия на системата.

Благодаря на Александър Везенков, Даниел Вачков, Ивайло Знеполски, Иван Еленков, Мартин Иванов, Михаил Груев, Момчил Методиев и Румен Даскалов за техните бележки по ръкописа. Те ми помогнаха да усетя по-добре и навреме редица гръпабини в структурата и посланията. Благодаря също така на Георги Мичев и Кети Иванова, редактирали книгата с изключителна чувствителност към езика. Отговорността за окончателния текст остава, разбира се, на автора.

¹ Вж. Груев, Михаил. *Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския Северозапад (40-те–50-те години на XX век)*. С., Сиела, Институт за изследване на близкото минало и Институт „Отворен общество“ София, Поредица „Минало несвършено“, 2008.